

Lietuvių ir rusų požiūris vienų į kitus: kai kurie etnopsicholingvistinio tyrinėjimo rezultatai

Svetlana RYŽAKOVA, Marija ZAVJALOVA

*Straipsnio objektas – Vilniaus lietuvių ir rusų vyresniųjų klasių moksleivių etninė identifikacija ir požiūris į kitas etnines grupes. Tikslas – atskleisti svarbiausi etninius stereotipus ir įvaizdžius; nustatyti, kuo skiriasi rusų ir lietuvių požiūriai į „savą“ ir „svetimą“; kaip skirtinį etninių grupių traktuojamos etninės ribos vienoje (Lietuvos) teritorijoje. Metodas – kompleksinis etnopsicholingvistinis, vienijantis du suvokimo lygmenis: sąmoningą ir neįsisąmonintą. Tyrinėjimas atliktas apklausiant 200 moksleivius; apklausos pagrindas – autorių sudaryta anketa su atvirais ir uždarais klausimais. Išvados – lietuvių ir Lietuvos rusai savo etninę grupę, savo erdvę ir „svetimą“ suvokia gana skirtinai; taip pat skiriasi sąmoningos ir neįsisąmonintos kiekvienos apklaustujų grupės nuostatos. Lietuviai iš esmės aiškiai įsivaizduoja savo vietą pasaulyje, o jų erdvės ribos jiems yra itin svarbios ir griežtos; kartu jie yra tolerantiai, kitų atžvilgiu ir ramiai nusiteikę savo etninės grupės atžvilgiu. Rusai savą erdvę suvokia labai miglotai, užtart jų etninė identifikacija jiems yra labai svarbi, jie ligustai reaguoja į kitų tautų atstovus ir jaučia grėsmę savo etninės grupės egzistavimui.*¹

Įvairių socialinių, kultūrinių, etninių bendrijų tarpusavio suvokimas – svarbi kultūros sritis, kur randasi, susiduria ir kinta „savęs“ ir „kito“ įvaizdžiai, kur atskleidžia empatijos, antipatijos, agresijos bei kiti socialinio elgesio mechanizmai.

Nors įvykių bei reiškinių interpretacija – tarsi labai asmeniškas dalykas ir skiriasi net vienos šeimos narių, būtina turėti omeny, kad žmogus savo vietą sociume dažniausiai randa vis dėlto grupės dėka, ir būtent grupė lemia, kaip atskiri žmonės apibūdina ir įvertina kitus. Daugelio visuomenės bei kultūros reiškinių atžvilgiu, pavyzdžiui, pasirenkant bendruomenės organizavimo strategiją, grupės nuomonė suvokiamą kaip teisybę (pavyzdžiui, politinio sprendimo legitimacija referendumu).

Taupydami proto jėgas, mes – tiek individualiu, tiek kolektiviniu lygiu – supaprastiname pasaulį, apgaubiaime jį savotiškais rėmais ar tinklu, apjungiamo įvairius pavienius reiškinius bei įvykius į tipus, klasės, aibes (pažinime to neįmanoma išvengti). Savo ruožtu daugiau ar mažiau stereotipiškai viena kitą suvokia ir skirtinios žmonių grupės (etninės, socialinės ar subkultūrinės).

Šiame straipsnyje nagrinėjami stereotipai, susiformavę tarp etninių grupių ir atspindintys šių grupių tarpusavio požiūrius. Pastaruoju metu semiotinis bei lingvistinis terminas „stereotipas“ gausiai naudojamas ir etnografinėje, nors jo euristinės galimybės iki šiol dar nėra galutinai nustatytos (žr. Речевые и ментальные стереотипы). Paprastai etnologijoje nagrinėjami visų pirmą elgesio stereotipai, t.y. tradiciniai, dažniausiai nereflektuojami kasdieninės veiklos būdai – darbas, pramogos, įvairios kūno technikos (žr. Мартынова). Suvokimo stereotipus, tarp ju ir etninius, taip pat stereotipizavimo procesus etnosociologija ir etnopsichologija nagrinėja ryšium su etniniu charakteriu, o jų pagrindinė funkcija – žmogaus adaptacija etnokultūrinėje aplinkoje ir tarpetniniuose santykiose (žr. Хотинец; Малькова).

Suvokimo stereotipus galėtume apibūdinti kaip kondensuotus ir pasikartojančius suvokimo modelius, kuriais pasireiškia etninės, konfesinės, subkultūrinės, profesinės bei kitos grupinės ypatybės. Stereotipizacija – tai atskirų tikrovės įvykių bei reiškinių grupavimo, klasifikacijos, įvertinimo ir interpretacijos procesas individu arba kolektivo sąmonėje.

Mūsų manymu, esama dar vienos gana svarbios stereotipų veikimo srities, kuri analizuojama ir nagrinėjama dar rečiau, – tai stereotipų dalyvavimas semiotizacijos, t.y. ženklinių sistemų (tarp jų ir ištisų etninių kultūrų) kūrimosi ir per davimo procesuose. Tam tikros kultūros ypatumai atskleidžiami įvertinant juos kitos kultūros atitinkamų ypatumų atžvilgiu pagal principą „daugiau“ / „mažiau“ (pavyzdžiui, palyginti su lietuvių rusai yra „visuomeniškesni“, bet ir jie šia savo ypatybe neprilygsta stereotipiniams rytiečiams). Apjungiant keletą tokio pobūdžio parametrų, susidaro apmatai, grindžiantys etninių charakterio ar kultūros kokybinę charakteristiką. Įdomiausiomis laikytinos „kontakto zonas“, kur du bruožai išskiria arba, priešingai, susikerta, sudarydami etnokultūrinę sieną arba koridorių.

Stereotipai apskritai grupuojami pagal tam tikrus požymius, o bet koks požymis atlieka dvigubą funkciją: jis ir vienija žmones, tą požymį turinčius, ir atskiria juos nuo kitų.

Tyrinėjimas, kurio kai kurie rezultatai pateikti šiame straipsnyje, turėjo tikslą užfiksuoti etnokultūrinės identifikacijos būdus bei etnokultūrinius įvaizdžius (skyrium,

auto- ir heterostereotipus, etnines ribas), gyvuojančius šiuolaikinėje Lietuvoje ir Latvijoje. Mes naudojome komplexine metodika, vienjančia etnosociologinį ir psicholinguistinį požiūrį į suvokimus, stereotipus bei įvaizdžius (apie tai žr.: Berry, Pleasants; Tapacov; Шапкина). Jų analizė gali suteikti vertingos informacijos apie tam tikros socialinės grupės atstovų stereotipinių nuostatų lygmenis, ar sluoksnius – sąmoningą ir neįsisąmonintą, taip pat apie aktualias tarpetninių santykį vystymosi tendencijas (žr.: Кюоева; Залевская 1971).

Tyrinėjimo metodika

Rengdami tyrinėjimo metodiką, iškélėme sau uždavinių pateikti respondentams ne tik atvirus klausimus, nukreiptus į sąmoningą reakciją, bet ir uždarus klausimus, provokuojančius netiesioginius stimulus, galinčius atskleisti vidines, neįsisąmonintas nuostatas bei impulsus, kurie dažnai yra tikrasis elgesio pagrindas, bet neaktualiizuojami. Tam tikslui mes už metodą pasitelkėme asociacijų eksperimentą *stimulus > reakcija*. Tokiu būdu gavome testą, sudarytą iš dviejų etapų: iš „atviro“ (anketa su klausimais) ir „uždaro“ testų (laisvų asociacijų grandinės eksperimentas).

Pirma etapo anketą sudarė atviri klausimai: kaip žmogus įsivaizduoja savo tautos atstovus (reikėjo apibūdinti charakterį ir išvaizdą) ir kitų tautų atstovus, su kuriais jis dažnai susiduria (lietuviams tai visų pirma buvo lenkai ir rusai, rusams – atitinkamai lietuviai ir lenkai). Toliau dar buvo klausimų, reikalaujančių tarpetninių įtampų įvairose šalyse įvertinimo ir siūlančių išsakyti galimus tarpetninių problemų sprendimo būdus, požiūrių į savą ir svetimą (plačiąja prasme).

Antro etapo anketa buvo asociacijų testas, kuriame apklaustiesiems reikėjo duoti spontaniškų asociacijų grandinę į kiekvieną žodį-stimulą. Žodžiai buvo parinkti taip, kad atspindėtų sąvokas, panašias į aptartąsių pirmoje eksperimento dalyje, bet aiškiai jų neįvardytų, o tik sietusi pagal prasmę. Tokiu būdu buvo sukurtas uždaras testas, leidžiantis įvertinti apklaustujų neįsisąmonintas nuostatas tais pačiais klausimais – apie požiūrį į savą ir svetimą (plačiąja prasme).

Čia aptariama tyrinėjimo dalis² buvo atlikta Lietuvoje, Vilniuje, 1999–2002 m. rusų ir lietuvių mokyklose tarp vyresniųjų klasių mokinii (16–18 metų). Iš viso buvo apklausta 200 žmonių (100 rusų ir 100 lietuvių moksleivių).

REZULTATU ANALIZĖ

I. Atviro testo rezultatai

1. Ypač stereotipiški įvaizdžiai kilo apklaustiesiems atsakant į klausimą apie Lietuvos ir Rusijos simbolius. Klau-

simas buvo tokis: „Kas, Jūsų nuomone, galėtų būti Lietuvos simbolis?“ ir „Kas, Jūsų nuomone, galėtų būti Rusijos simbolis?“

Lietuviai, rinkdamiesi savo valstybės simbolius, višų pirmą atsižvelgė į gamtos objektus, reikšmingus liaudies kultūrai („ąžuolas“, „gintaras“, „rūta“, „ežerai“, „kopos“, „jūra“). Rezultatai parodė, kad valstybiniai simboliai daugumai lietuvių kultūros atstovų nėra itin reikšmingi – tik 6 kartus atsakyta „vėliava“, po 1 – „herbas“ ir „himnas“, nors atskirai pažymėtinas „vytis“, pažiuduotas ant Lietuvos herbo. Architektūros paminklai ir kiti urbanistinės kultūros simboliai irgi minėti palyginti retai – „Gedimino pilis“ (5 atsakymai), „Trakų pilis“ (3), „Arkikatedra“ (tik 1). Gana įvairūs simboliai buvo susiję su žmogaus įvaizdžiu ir jo atributais: „lietuviatė su liaudies drabužiais“, „nekalta mergelė“, „vargšas lietuvis su ištiesta ranka į Vakarus ir pakirsta ranka į Rytus“, „plūgas“, „degtinės butelis“, „ilga barzda“ ir t. t.

Rusijos simbolis daugumai lietuvių yra „degtinės butelis“ (26 atsakymai), šiam semantiniam laukui neabejotinai priklauso ir tokie atsakymai kaip „samanė“, „spirkas“, „raudona nosis“, „agurkai“. Daug kartų buvo minėti ir tradicinės kultūros simboliai, menantys rusų tautą: dažniausiai „matrioškas“, taip pat „balalaikė“, „fu-faikė“, „vyžos“, „armoškė“ ir t. t. Valstybinių simbolių, kaip tokius, paminėta nebuvo, vietoj jų – įvaizdžiai, susiję su komunistine praeitim: „raudona penkiakampė žvaigždė“, „raudona spalva“, „raudoni tankai“, „kūjis ir pjautuvas“, „Leninas“, „Stalinas“ ir pan. Pažymėtina, kad asmenys (apskritai – žmonės) kaip Rusijos simbolis buvo minimi daug dažniau nei Lietuvos (be aukščiau išvardytų, tai „Jelcinas“, „Puškinas“, „Tolstojas“, „Dostojevskis“, „bomžas“, „carai“, „girtuokliai“ ir t. t.). Klausimas apie Rusijos simbolį, matyt, gerokai paveikė pauglių vaizduotę – jie kūrė gana sudėtingus įvaizdžius, pavyzdžiu: „pikta stora meška ant degtinės statinės“; „Gorbačiovo plikė raudonam fone“; „šešiakampė žvaigždė raudonam fone“. Visi tokie atsakymai atskleidžia stiprų polinkį stereotipizuoti Rusijos įvaizdį – juk mūsų apklausti dabartiniai moksleiviai, turintys vos po 16–18 metų, gimė jau perestrojkos pradžioje, ir pagrindinė kovos už nepriklausomybę bangą sutapo su jų ankstyvaja vaikyste, todėl sąmoningai įsisavinti tarybiniais laikais pirštų stereotipų jie negalėjo. Jeigu net dabartiniai vaikai, dažnai nė nemokantys rusų kalbos ir teturintys palyginti mažai informacijos apie Rusiją, atsakydami į klausimus visi kaip vienas kartoja iš esmės tuos pačius stereotipus, tai tikrai galima manyti, kad jie masinėje sąmonėje yra ypač gyvybingi.

Vilniaus rusų moksleivių požiūris į Rusiją ir rusų kultūrą, jų stereotipai labiau liečia dabartinę situaciją.

Gauta tik 3 atsakymai, susiję su komunistine epocha: „komunizmas”, „mauzoliejus”, „kūjis ir pjautuvas”. Rusams aktualesni nei lietuviams valstybingumo simboliai: „herbas” (24 atsakymai), „dvigalvis erelis” (14), „Putinas” (9), „himnas” (4), „Kremlius” (4) ir t. t. Kaip Rusijos simboliai irgi minėti tradicinės kultūros objektai – „matrioškos” ir „balalaikos”, „mediniai šaukštai”, „piratis”, „pūkuota skara”. 4 atsakymuose paminėtos „degitinė” ir „briaunota stiklinė”.

Lietuvos simboliai rusams, gyvenantiems Lietuvoje, visų pirma yra stereotipizuoti tradicinės kultūros simboliai – „gintaras”, „kanklės”, „klumpės”. Valstybingumo simboliai, kaip ir lietuviams, néra pernelyg aktualūs: po 2 apklaustuosius paminėjo „himną”, „herbą” ir „vėliavą” (iš jų 1 – „Amerikos vėliavą”); reikšmingesni yra architektūros paminklai – 6 žmonės pažymėjo „Gedimino bokštą”, 1 – „Katedros aikštę”, 2 – muziejus ir paminklus apskritai.

Apibendrinant galima pasakyti, kad rusams, gyvenantiems Lietuvoje, Lietuvos įvaizdis, nors ir skiriasi nuo lietuvių požiūrio į savo valstybę, apskritai atitinka stereotipus, susidariusius pačių lietuvių sąmonėje: visų pirma, tai – nacionalinė simbolika, ir periferijoje – valstybiniai simboliai bei architektūros paminklai (tokių tendencijų būta lietuvių atsakymuose). Be abejo, kaip ir bet koks požiūris iš šalies, rusų įvertinimas yra bendresnis, praleidžiantys detales: pavyzdžiu, tokie simboliai kaip „gintaras”, „krepšinis”, „Čiurlionis” (būdingi Lietuvos rusų atsakymams) kaip Lietuvos markeriai žinomi placių ir toli už jos ribų, tuo tarpu lietuvių atsakymuose išryškėję „aqūolas”, „vytis”, „rūta” suvokiami daugiau „iš vidaus”, savos kultūrinės erdvės ribose. Pažymėtina, kad lietuviams, skirtingai nuo rusų, aktualiausia nacionalinių simbolių sritis yra gamta, kuri visai nebūdinga

rusų atsakymams; rusai daugiau dėmesio skiria urbanistinėms detalėms.

Labiausiai lietuvių ir Lietuvos rusų atsakymuose skiriasi Rusijos suvokimas. Kaip jau minėta, rusai suvokia Rusiją (kuri jiems yra užsienio valstybė!) dabartinio momento, dabartinių aktualijų kontekste, o reikšmingiausi šio įvaizdžio komponentai jiems yra valstybiniai simboliai ir pavieniai asmenys. Lietuvos suvokimas atrodo „šaless” tarp 20-ies metų senumo stereotipų ir veikiausiai atspindi tą Rusijos įvaizdį, kuris pateikiamas žiniasklaidos. Jų Rusijos suvokimas, šiaip ar taip, kur kas stereotipiškesnis nei rusų. Idomu dar ir tai, kad Lietuvos rusams vienas iš Rusijos įvaizdžio aspektų (nors ir ne pats aktualiausias) yra religiniai simboliai („cerkvės”); lietuviai savo atsakymuose religinių objektų iš vis neminėjo (nei kalbėdami apie Rusijos, nei apie Lietuvos simbolius – vien tik atsakymą „Arkikatedra” galima būtų vertinti kaip susijusį su religija, nors ir čia visų pirma galėjo būti turima omeny architektūra).

Norėtusi atkreipti dėmesį į dar vieną būdingą rusų ir lietuvių atsakymų skirtumą: rusai daug dažniau negu lietuviai kaip simbolius (tieki Rusijos, tiek Lietuvos) minėjo abstrakcijas savokas, susijusias su kultūra (pavyzdžiu, „literatūrą” – 10 atsakymų, „meną” – 7, „muziką”, „kalbą”) ir su žmogiškomis savybėmis („drąsa”, „draugišumas”, „gerumas”, „grožis”, „atlaidumas”). Kaip Lietuvos simbolius rusai irgi minėjo kultūros reiškinius („meną” – 4, „tautosaką” – 2, „dailę”, „kalbą”) ir, savo ruožtu, „pesimizmą” bei „grožį”. Idomu, kad lietuviams tokio pobūdžio atsakymai iš viso nebūdingi (pasitaikė tik paskiri atsakymai „kalba”, „juoda skylė”, „liūdesys”, „savęs gailėjimasis” – kaip Lietuvos simboliai ir „keiksmažodžiai”, „jėga”, „rusų kalba” – kaip Rusijos).

Apibendrinti testo rezultatai pateikti 1 lentelėje.

1 lentelė. Lietuvos ir Rusijos simboliai

Lietuvos rusų atsakymai							
	architektūros paminklai, miestai	žmonės	nacionalinės simbolikos objektai	gamtos objektai	valstybingumo simboliai	religiniai simboliai	abstraktūs simboliai
rusų kultūros simboliai	9%	23%	34%	–	–	6%	26%
Rusijos simboliai	7%	18%	6%	3%	51%	4%	7%
lietuvių kultūros simboliai	14%	13%	30%	10%	10%	–	21%
lietuvių atsakymai							
	architektūros paminklai, miestai	žmonės	nacionalinės simbolikos objektai	gamtos objektai	valstybingumo simboliai	religiniai simboliai	abstraktūs simboliai
rusų kultūros simboliai	0,8%	14%	58%	7%	12% (komunistiniai)	0,8%	7%
Lietuvos simboliai	7%	15%	15%	45%	7%	–	9%

2. Taip pat labai stereotipiškas yra požiūris į rusų ir lietuvių išorinę išvaizdą. Apskritai iš visų atsakymų sudariusių įvaizdį galima būtų apibūdinti maždaug taip: **lietuviai** įsivaizduoja **lietuvių** kaip gražų aukštą valstietį, šviesiaplaukį ir mėlynakį, optimizmu spindinčiomis akiomis, šviesaus gymio ir smulkių veido bruožų; jis tvirtas, jo rankos didelės ir pūslėtos, kojos ilgos, nosis mėlyna; paprastai apsirengęs, su nutrintais džinsais, plika krūtinė, su šiaudine skrybėle ant galvos; rankose jis laiko butelių degtinės.

Apibendrintas **lietuvių** įvaizdis **rusų** vaizduotėje atrodo taip: menkos išvaizdos dėdulė, aukštasis, šviesiaplaukis, barzdotas, primerktų mažų akių, grubių veido bruožų, su tankiais antakiais, storom lūpom, nepatenkintos, piktos veido išraiškos; labai liesas, liguistas, su ilga siaura nosimi, su tautiniais drabužiais, su megzta berete, akiniuotas, su plūgu ar kastuvu, visą laiką niurzgiantis, irzlus.

Rusas lietuvių vaizduotėje: negražus, išpampęs nuo gérimo, girtuoklis, bomžas arba milijonierius, neaukštasis, kresnas, barzdotas, su ilgais nukarusiais ūsais, tam siais garbanotais plaukais, tamsaus gymio, niūraus, nepatenkinto, susiraukusio veido, storas, su mėlyna ar raudona didžiule nosimi, apsivilkės treningu, su degtinės buteliu ir 600-uoju „mersu”, su „mobiliaku”, su tam siais akiniais ir cigarete dantyse; sėdi ant statinės su paraku, rankose – puodelis išmaldai, ir triauškia saulégrąžas; jis tokis girtas, kad vos pakruta.

Lietuvos **rusai rusų** įsivaizduoja taip: labai gražus, šiuolaikinis „naujasis rusas“, mégsta išgerti, apie 30 metų vyriškis, tamsiaplaukis, barzdotas, mėlynakis, girtų akių, šviesaus gymio, apvalaus veido, stambių veido bruožų, gero ir atviro veido, šypsantis; stiprus, liemeningas, gero kūno sudėjimo, paprastai ir skoningai apsirengęs, su ausine kepure, su skranda ir veltiniai, su degtinės buteliu, „maudosi aukse“, girtas, bet patenkintas (links mas, geras) ir sveikas.

Kaip matyti, šie įvaizdžiai yra ryškūs, labai stereotipiški, emocionalūs. Ir lietuvių, ir rusų požiūriai į save ir kitus panašūs. Skirtumai visų pirma susiję su emociniu įvaizdžiu įvertinimu. Pavyzdžiui, ir lietuviai, ir rusai panašiai apibūdina lietuvių išvaizdą: jis „aukštasis“, „šviesus“, „mėlynakis“, bet skiriiasi subjektyvus šio įvaizdžio įvertinimas (lietuviams jis „tvirtas“, rusams – „liesas, liguistas, menkos išvaizdos“; lietuviams jo akys „spindi optimizmu“, rusams jis „nepatenkintas“, „piktas“). Dar labiau skiriiasi emociniai rusų įvertinimai: pažymėtina, kad bendras stereotipas atrodo panašiai (rusas „barzdotas“, „tamsus“, „girtas“, „naujasis rusas“), bet rusams jis „gražus“, „aukštasis“, „stiprus“, „stambus“, o lietuviams – „negražus“, „neaukštasis“, „storas“, „vos pakruta“. Be abejo, taip pat, kaip ir vertinant lietuvių, priklau-

somai nuo požiūrio taško keičiasi ir įvaizdžio „nuotaika“: lietuviams rusas „niūrus“, „nepatenkintas“, rusams – „geras“, „links mas“, „patenkintas“.

Tokiu būdu išryškėja svarbiausios opozicijos, aktualių lietuviui ir rusui vertinant save ir *kitą*. Labiausiai atitrūkė yra lietuvių stereotipiniai požiūriai į lietuvių ir rusą – jie sudaro šias priešpriešas:

šviesus / tamsus (atitinkamai: *lietuvis / rusas*),
aukštasis / žemas,
patenkintas / nepatenkintas,
darbo žmogus / dykūnas.

Kaip matome, šios opozicijos liečia ne tik išvaizdos bruožus (gana archetipiškus ir semiotiškai skaidrius) bei nuotaiką, bet ir socialinį vaidmenį (ruso socialinė padėtis svyruoja nuo visiško nuskurėlio iki milijonieriaus, tačiau abu šiuos du įvaizdžius vienija visiškas atitrūkimas nuo paprasto darbo žmogaus – ir vienas, ir kitas yra dykūnai, nors ir dėl skirtinės priežasčių). Russo požiūriui į *save* ir į *kitą* būdingos kitokios opozicijos, gal ne tokios ryškios kaip lietuvių, bet irgi įdomios – jos sudaro priešpriešas:

tamsus / šviesus (įdomu, kad čia, atvirkščiai, „šviesumo“ požymis priskiriamas lietuviams!),
stiprus / silpnas,
sveikas / liguistas,
geras / piktas.

Įdomu, kad rusai pabrėžia tą pačią socialinę opoziciją, kaip ir lietuviai (nors rusų atsakymuose tai ne taip ryšku): vienintelis rusų atributas – „degtinės butelis“, o lietuvių – darbo įrankiai („plūgas“ ir „kastuvas“).

Apibendrinant galima pasakyti, kad rusų įvaizdis lietuvių vaizduotėje atrodo stereotipškesnis bei ryškesnis negu lietuvių įvaizdis rusų vaizduotėje.

3. Kitas klausimas buvo susijęs su tautinio charakterio įvertinimu. Nepaisant apibūdinimų prieštaragingumo, aiškiai pasireiškė rusų ir lietuvių vertinimų skirtumai. Tokios lietuvių ypatybės kaip „santūrus, uždaras, nekalbus, ramus“ priešpriešinamos rusų „atvirumui, plepumu, triukšmingumui“. Lietuviams apibūdinant rusus aktualiesni yra išorinio elgesio požymiai, ir tai suprantama – juk iš šalies kiti vertinami pirmiausia pagal tai, kaip jie elgiasi, kas visų pirma krenta į akis, o tai kaip tik išoriniai požymiai (kaip „grubumas“, „skandaliskumas“, „agresyvumas“, „réklumas“, „irzlumas“, „ižūlumas“, „vulgarumas“, „ikyrumas“). Be abejo, tokie įvertinimai yra subjektyvūs ir *kitą* atspindi visų pirma lyginant jį su *savimi*. Si opozicija ryškiai iliustruoja kultūrų tipų skirtumus – viena vertus, individualizmo tipui („vakarietiškam“, „europietiškam“ elgesio stiliumi) artimesnė lietu-

vių kultūra, kita vertus – labiau „kolektyvizmą” liudjantis rusų elgesys.

Suprantama, negalima kalbėti apie šias tendencijas absoliučiai – jos visiškai priklauso nuo žiūros taško, nuo to, su kuo viena ar kita kultūra yra palyginama. Pavyzdžiu, pagal kitų tyrinėjimų duomenis, patys rusai, susidurę su labiau išreikšto „kolektyvizmo tipo” kultūromis (pavyzdžiu, Vidurinės Azijos šalyse), pažymi savo „individualistiškus” bruožus („santūrumą”, „šaltumą”), o santykje su „individualizmo tipo” kultūromis (kaip antai Baltijos šalyse) jaučia, kad atstovauja „kolektyvizmo” kultūrai (Лебедева 1999, 57). Be abejo, savokas „kolektyvizmas” / „individualizmas” čia galima vartoti tik tarp kabučių, nes šie terminai salygiški. Mūsų apklaustujų išskirti tokie rusų išoriniai bruožai kaip „grubumas”, „netaktišumas”, „skandališumas”, „agresyvumas” atspindi, be savaiminių „kolektyvizmo” kultūros atstovui būdingų bruožų, dar ir paties vertintojo „individualisto” poreikį išlaikyti distanciją. Taip „individualizmo” kultūros atstovas saugo savo erdvės ribas nuo kitų įsibrovimo. „Kolektyvizmo” tipo kultūrose šios ribos néra tokios griežtos, žmogui svarbesnis yra jo priklausymas grupei bei santykiai su kitais grupės nariais, o ne asmeninė sékmė bei tobulinimasis, kaip kad „individualizmo” kultūros atstovui. Todėl akivaizdu, kad susiduriant skirtingoms kultūroms, natūralus „kolektyvisto” bandymas iutraukti „individualistą” į savo erdvę, ratą ar grupę pastarojo yra suvokiamas kaip pasiekimas į jo vidinę neliečiamybę ir tik priverčia jį pasipriešinti, gintis bei atsitraukti (Лебедева 1999). Vienas iš tokios reakcijos atbalsių ir yra kaltinimai grubumu, įžūlumu, netaktu bei pan.

Dar lietuviai pabrėžia rusų asocialų elgesį (jie „chuliganai”, „girtuokliai”), bet šis elgesys nesudaro jiems didelių nepatogumų, kai néra nukreiptas tiesiogiai prieš juos. Lietuvių požiūriu, rusų santykis su kitais yra nepagarbus – jie „negerbia kitų tautų”. Apskritai lietuviai vertina rusus kaip neprotingą jėgą: jie turi daug jėgos ir užsispypimo, bet patys „nepajėgia susitvarkyti su savo reikalais”, „negalvoja apie ateitį”, „turi jėgos, bet nemoka ja pasinaudoti”.

Savo pačių charakterį lietuviai apibūdina gana vienareikšmiškai. Visų pirma apklaustieji pažymi ryškų individualizmą išoriniame elgesyje: kaip jau buvo sakyta, jie „užsidarę”, „santūrūs”, „nekalbūs”, „šalti”. Taip pat lietuviai pabrėžia savo „pavydą”, „savanaudiškumą” ir „šykštumą”. Bet tai netrukdo jiems būti „draugiškiems”, „svetingiems”, „pasiruošusiems padėti”, o vienas iš dažniausiai minimų bruožų – „nuoširdumas”. Nepaisant savo „individualizmo”, lietuviai pripažista, kad vis dėlto orientuojaosi į kitus visuomenės narius: jie „stengiasi prisitaikyti prie kitų”, „nepraleidžia galimybės kitus aptar-

ti”, yra „liežuvautojai”, nors „vieningi”, bet kartu ir – „lietuvis lietuviui ne brolis”.

Rusų atsakymai apie save ir lietuvius mums pasirodė itin neobjektyvūs. Pernelyg teigiamas požiūris į save ir labai subjektyviai neigiamas lietuvių įvertinimas neleidžia spręsti apie atsakymų turinio adekvatumą. Daugelis įvertinimų labai prieštarangi. Rusai laiko save labai „gerais”, „draisiais”, „stipriais” ir „darbščiais”. Pažymétina, kad vių pirma jie pabrėžia tuos savo charakterio bruožus, kurie atspindi santykius su kitais: jie „paprasti bendraudami”, „draugiški”, „visada pasiruošę padėti kitam”, „atvirai”, „jautrūs”, „nesavanaudiški”; taip pat vidinius bruožus: „kantrybę”, „atkaklumą”, „orūmą”, „tikslingumą”. Aktualūs rusams „koviniai” bruožai: jie „valingi”, „tvirti”, „užsispypę”, „pasiruošę sunkumams”, „herojiški”, „nepasiduoda”. Susidaro įspūdis, kad rusams svarbu apginti save, o tai liudija kaip tik nesaugumo, bejėgiškumo savijautą. Santykis su visa visuomenė neliečiamas, nors pabrėžiama, kad rusai myli savo šalį (Rusiją) ir visus žmones, didžiuojasi savo šalimi, yra patriotai. Iš nedaugelio neigiamų savo charakterio bruožų, kuriuos rusai pripažista, į pirmą vietą pagal paminėjimo dažnumą iškyla „girtuoklystė”, toliau – „tinginystė” ir „šykštumas”.

Lietuviai, rusų manymu, yra visų pirma „šykštūs”, „ižūlūs”, „kvaili” ir „pasipūtę”. Jie pabrėžia, kaip ir galima tikėtis, lietuvių laikomą atstumą santykuose su kitais, o konkrečiai – su rusais: jie „neužjaučia”, „nemalonūs”, „nedraugiški”, „negerbia kitų”, „šalti”, „užsidarę”, „mažai kalba” (tai aiškiai priešinga tam, ką lietuviai saką apie rusus). Lietuviai „suvaržo rusų teises”, „niekina kitas tautas”, „negerbia rusų”. Bet kartu lietuviai „dievina visus Vakarų valstybių veiksmus”, taip pat „išteikiā kitiems, stengiasi prisitaikyti prie kitų”. Rusai išskiria ir kai kuriuos tokius lietuvių bruožus, kuriuos pastarieji pripažista patys: „pavydūs”, „jiems gerai, kai kitam bloga”, taip pat jie „linksmi”, „kuklūs”, „lėti”, „pasitiki savimi”, „mėgsta prisivalgyti”.

Dešimt dažniausią atsakymų pateikti 2 lentelėje.

Mes nieku gyvu nesiruošiame spręsti apie tai, kaip šie atsakymai susiję su tikrove. Mūsų tikslas buvo – gautos medžiagos pagrindu įvertinti bendrą požiūrių į save ir kitus tendenciją bei orientaciją priešpriešos „neigiamas” / „teigiamas” atžvilgiu.

Kadangi savęs ir kitų įvertinimai pasiskirsto priklaušomai vieni nuo kitų, t. y. teigiamas heterostereotipas gali sukelti neigiamą autostereotipą ir atvirkščiai, išskirtų teigiamų ir neigiamų įvertinimų tarpusavio santykiją analizė leidžia spręsti apie bendrą vienos ir kitos apklaustųjų grupės nuostatą. Taigi galima apskaičiuoti kiekvieno etnoso autostereotipų pozityvumo indeksą (savos etnosos pozityvių ir negatyvių įvertinimų santykį) ir heterostereo-

2 lentelė. Lietvių ir rusų charakterio bruožai*

lietvių charakterio bruožai		rusų charakterio bruožai	
lietvių akimis	rusų akimis	lietvių akimis	rusų akimis
užsidarę (14)	godūs (36)	girtuokliai (daug geria) (25)	geri (28)
pavydūs (12)	įžūlūs (14)	kalbūs, plepūs (13)	drąsūs (28)
nuoširdūs (12)	pasipūtę (13)	draugiški (7)	darbštūs (23)
darbštūs (11)	kvaili (11)	atviri (6)	stiprūs (20)
draugiški (10)	(dideli) nacionalistai (11)	linksmai (6)	paprasti (bendraudamai) (13)
godūs (8)	gudrūs (9)	nemandagūs (5)	kantrūs (išvermingi) (13)
linksmai (8)	išsišokėliai (8)	triukšmingi, (réklūs) (4)	patriotai (12)
geraširdiški (7)	tinginiai (7)	tinginiai (4)	(labai) protinči (12)
svetingi (6)	pataikūnai	pikti (4)	linksmai (11)
santūrūs (6)	(meilikautojai, padlaižūnai) (7)	kvaili (4)	geraširdiški (10)
	pikti (6)		

* Skliausteliuose – atsakymų skaičius

tipų pozityvumo indeksą (kito etnoso pozityvių ir negatyvių įvertinimų santykį). O įvertinus šiu dvių parametrų tarpusavio santykį – remiantis prielaida, kad juo labiau autostereotipų pozityvumas viršija heterostereotipų pozityvumą, tuo labiau, vadinasi, išreikštas yra vienos tautinės grupės atstovų neigiamas požiūris į kitos tautinės grupės atstovus palyginti su savają, – savo ruožtu galima apskaičiuoti etnocentrizmo indeksą. Rezultatai pateikti 3 lentelėje.

3 lentelė. Stereotipų pozityvumo ir etnocentrizmo indeksai

		lietuvių	Lietuvos rusai
Autostereotipai	pozityvių kiekis	50%	89%
	negatyvių kiekis	50%	11%
Autostereotipų pozityvumo indeksas		1	8,09
Heterostereotipai	pozityvių kiekis	36%	16%
	negatyvių kiekis	64%	84%
Heterostereotipų pozityvumo indeksas		0,56	0,19
Etnocentrizmo indeksas		1,78	42,5

Kaip matyti iš lentelės, lietuviai labiau linkę kritikuoti savo bruožus nei rusai. Negatyvių autostereotipų kiekis jų atsakymuose net viršija normą,³ t. y. jie žiūri į save griežčiau nei turėtų. Rusų atsakymuose tendencija priešinga: normą gerokai viršija pozityvūs autostereotipai ir, atitinkamai, negatyvūs heterostereotipai. Pasak psychologų tai liudija, kad ši etninė grupė jaučia frustraciją, grėsmę savo egzistavimui, dėl ko ir stiprėja savo etninės identifikacijos bei jos pozityvaus įvaizdžio sukūrimo poreikis bei noras palaikyti didesnį atstumą nuo kitų etninių grupių.

4. Atsakymų į klausimą „Ar egzistuoja, Jūsų manymu, tarptautinės problemos Rusijoje ir Lietuvoje?” analizė parodė tas pačias tendencijas: beveik pusė (49,5 proc.) apklaustųjų lietuvių mano, kad problemos egzistuoja ir Lietuvoje, ir Rusijoje. Likusių apklaustųjų pusė (24 proc.) mano, kad Lietuvoje problemų nėra, ir tiek pat (23 proc.)

atsakė „nežinau”. Apie problemas Rusijoje nežino 30 proc. apklaustujų, o 15 proc. mano, kad tokį problemą Rusijoje nėra.

Vaisai kitaip pasiskirstė rusų atsakymai. Dauguma (76 proc.) apklaustujų mano, kad Lietuvoje tokį problemą yra, ir daugiau negu pusė (54 proc.) – kad jų yra ir Rusijoje; 17 proc. mano, kad Lietuvoje tarptautinių problemų nėra, ir 24 proc. – kad jų nėra Rusijoje; 6 proc. ir 18 proc. atitinkamai neatsakė į šį klausimą.

Toliau apklaustieji turėjo įvertinti šių problemų priežastis ir galimus jų sprendimo būdus. Pažymėtina, kad dauguma mūsų respondentų (63 proc. lietuvių ir 67 proc. rusų) į šį klausimą neatsakė. Iš atsakiusių 30 proc. lietuvių ir 60 proc. rusų kaltina *kitus*: lietuvių sako, kad problemos atsirado dėl „okupacijos”, dėl to, kad „jie nori gauti daugiau teisių”, „lenda į svetimą kultūrą”, „nenori suprasti mūsų”; rusai mano, kad lietuvių „spaudžia rusus, rusų kalbą, nekenčia ir išstumia juos”, „lietuvių valdžioje vagia viską iš liaudies”. Su objektyvomis sąlygomis problemas sieja beveik trečdalį (27 proc.) atsakiusių lietuvių ir tik 11 proc. atsakiusių rusų. Ir vieni, ir kiti pažymi „tautų skirtumus”, „istorines priežastis” (rusai dar pabrėžia „skirtingus religinius įsitikinimus”). Rusai pabrėžia socialines problemas: „nepalankios socialinės sąlygos”, „spekuliacija, kyšiai”, „konkurencija”, „skolos”. Tik lietuvių pažymėjo, kad kalti ir vienii, ir kiti – „blogi tarpusavio santykiai”, „abipusis nesupratimas”, „nesusitarimas”, o kai kurie (6 proc.) iš jų mano, kad kalti *mes*: „rasizmas”, „išstatymų netobulumas”, „konkurencija Baltijos šalyse”. Po 3 žmones iš rusų ir lietuvių grupių atsakė, kad priežastys skirtinės, jų paprasčiausiai neįmanoma apibūdinti dvieju žodžiais.

Dauguma respondentų (66 proc. lietuvių ir 68 proc. rusų) taip pat nežino šių problemų galimų sprendimo

būdų. Dauguma atsakiusių rusų (53 proc.) ir tik 8 proc. atsakiusių lietuvių nusiteikė pesimistiškai: jie mano, kad šiu problemų išspręsti neįmanoma arba labai sunku. Beveik pusė (41 proc.) atsakiusių lietuvių siūlo pozityvias išeitįs: „kompromisų ieškojimas”, „tolerancija”, „atvirumas”, „pastangos susitarti”, „susidraugauti”, taip pat – „pasikeisti”. Panašių atsakymų visai nebuvo rusų grupėje (tik 1 žmogus pasakė, kad „rusakalbiams reikia išmokti Baltijos tautų kalbas”). Didelė atsakiusių rusų dalis (17 proc.) mano, kad turi pasikeisti lietuvių požiūris į rusus, tiek valstybės, tiek ir paprastų žmonių: „duoti daugiau teisių tautinėms mažumoms, kad etninė dauguma į tautines mažumas žiūrėtų su didesne pagarba”; „pakeisti žmonių auklėjimą ir jų stereotipus”. Iš atsakiusių lietuvių tik 8 proc. mano, kad turi pasikeisti kiti: „nieko nereikalauti”, „mokyti kalbos” ir t. t. Kita vertus, lietuvių dažniau už rusus siūlė „ekstremistiškas” išeitis: „ištremti” arba „išsaudyti” visus kitataučius, „sugriežinti įstatymus”. Rusai irgi mano, kad „išspręsti šią problemą galima vius, išskyrus rusus, pašalinant”, tik šiuo atveju – karu, „lietuvius, latvius, estus išvežti į Sibirą, o žemes prijungti prie Rusijos”. Dar galima „lietuvius pašalinti iš valdžios”, „kad valstybę valdytų rusai”. 1 žmogus iš rusų grupės, priešingai, pats pasiūlė „išvaryti iš valstybės teritorijos visas tautines mažumas”. 2 žmonės iš lietuvių grupės siūlė paprasčiausiai „nekreipti dėmesio į problemas”, nes tai „vyriausybės problemos”. Rusai, priešingai, mano, kad nuo jų daug kas priklauso: reikia stengtis „pagerinti valstybės padėtį (tiek ekonominę, tiek ir politinę)”, „reikia mokykloje nuo pirmos klasės kalbėti apie tautų draugystę”.

Taigi lietuviams tarpetninės problemos atrodo mažiau įtemptos negu rusams – pastariesiems jos aktualesnės. Tuo tarpu lietuvių yra palankesni *kitų* atžvilgiu kalbėdami apie galimus problemų sprendimus, taip pat ramiau ir objektyviau vertina jų priežastis. Rusai svarsto labai emocionaliai – kaltina lietuvius tuo, kad šie jų nekenčia, ir kaip problemos išsprendimo būdą siūlo *jiems* pakeisti savo požiūrių. Rusai nusiteikė pesimistiškiau nei lietuvių – dauguma rusų mano, kad problemų išspręsti išvis neįmanoma.

Detaliau rezultatai šiuo klausimu pateiki 4, 5, 6 lentelėse.

II. Uždaro testo rezultatai

Įvairių tautų pasaulėvokos skirtumai, matyt, priklauso nuo mentaliteto skirtumų. Atvirų klausimų testas gerais rodo pačius šiuos skirtumus, o su jais susijusius mentaliteto ypatumus bei neįsisąmonintas nuostatas galima atskleisti pasitelkus mūsų anketos antrają dalį – laisvą asociacijų grandinės testą. Kiekviena kalbos savoka įeina į savo išskirtinę semantinę grandinę, priklausančią susijusių konceptų laukui. Šis laukas gali būti skirtingas įvairiomis socialinėmis grupėmis, įvairiems žmonėms, bet vis dėlto yra gana stabilus tam tikros vienos kalbos rėmuose. Tuo tarpu skirtingose kalbose šie laukai gali gerėti.

4 lentelė. Tarpetninės įtampos įvertinimas

(Atsakymas į klausimą „Ar, Jūsų manymu, egzistuoja tarpetninės problemos?”)

lietuvių				
	Taip	Ne	Nelabai	Nežinau
Vilniuje	45%	27%	4%	23%
Lietuvoje	49%	24%	3%	23%
Rusijoje	48%	15%	–	30%
Lietuvos rusai				
	Taip	Ne	Nežinau	Neatsakė
Rusijoje	53%	24%	4%	18%
Lietuvoje	75%	17%	1%	6%
Latvijoje	69%	12%	7%	11%
Estijoje	64%	11%	8%	15%

5 lentelė. Tarpetinių problemų priežastys*

	lietuvių	Lietuvos rusai
Politinės	6%	8%
Istorinės (objektyvios)	10%	2%
Ekonominės	–	4%
Kultūrų ir religijų skirtumai	–	1%
Amžinos (buvo visada)	–	3%
Neapykanta rusams	–	10%
Etninės daugumos nacionalizmas	–	6%
Kalti rusai	11%	–
Abipusis nesupratimas	6%	–
Neatsakė	63%	67%

* Čia, skirtingai nei straipsnio tekste, skaičiuotas visų apklaustujų, o ne tik atsakiusių į klausimą procentas.

6 lentelė. Tarpetinių problemų išsprendimo būdai*

	lietuvių (%)	Lietuvos rusai (%)
neįmanoma / labai sunku išspręsti	3	18
turi pasikeisti etninės daugumos atstovai	–	3
turi pasikeisti rusai	3	1
reikia pakeisti vyriausybę (politiką)	1	3
reikia suteikti rusams daugiau teisių	–	3
ieškoti kompromisų (labiau toleruoti kitus)	14	–
ištremti / išsaudyti visus kitataučius	7	4
išsispręs savaime	2	1
neatsakė	66	68

* Čia vėlgi skaičiuotas visų apklaustujų, o ne tik atsakiusių į klausimą, procentas.

rokai skirtis, o tai negali neveikti ir šia kalba kalbančiųjų mentaliteto, kaip ir mentalitetas negali nedaryti įtakos vidinėms kalbos sąsajoms. Tokia abipusė sąveika ir leidžia kalbėti apie pastovius (ne trumpalaikius) tam tikrų savokų ryšius respondentų sąmonėje. Šiame straipsnyje aptarsime keletą itin ryškių ypatumų, iliustruojančių mūsų apklaustujų neįsisąmonintas nuostatas, lemiančias savo vėtas pasaulyje ir santykio su *kitu* (svetimu) suvokimą.

1. Visų pirmą, tai savokos, priklausančios „savo erdvės” koncepto ratui. Tai „namas (namai)”, „žemė”, „tauta”.

„Namas” (rus. *дом*)

„Namą” visi apklaustieji suvokia kaip visiškai *savo* erdvę, susijusią su „tėvais”, „šeima”, „šiluma”, „jaukumu”. Lietuviam ypač svarbus tos savos erdvės stabilumas (atsakymai „geriausia vieta”, „artima vieta”, „atsiribojimas”, „tvirtovė”, „gimtoji vieta”). Jiems aktualus konkretaus namo dydis ir jo ribos: dažnos reakcijos buvo „didelis”, „erdvus”, taip pat „stogas”, „sienos”, „langai”, „durys”, t. y. būtent tai, kas skiria *savo* pasaulį nuo *svetimo*, kas apsaugo nuo nepageidautinų išsibrovimų iš išorės. Vidinė, *sava* namų erdvė įvertinama vienareikšmiškai teigiamai („gražus”, „geras”, „patogus”, „mielas”) ir asocijuojasi su „gerove”, „laime”, „dvasine ramybe”, „stabilumu”, „pasitikėjimu”, „santaika”.

Lietuvos rusai irgi įsivaizduoja namą visų pirma kaip erdvę, susijusią su „šeima”, „jaukumu”, „šiluma”, „meile”. Su šia erdve susijęs visas teigiamų emocijų spektras: „laimė”, „džiaugsmas”, „ramybė”, „tarpusavio supratimas”, „draugišumas”, „gerumas”. „Namas” suteikia „komforto”, „saugumo”, „gerovės”, „rūpesčio”, bet ir „laisvės” pojūcius. Reikšmingiausias rusams „namų” dėmuo, matyt, yra artimieji – tėvai, giminaičiai (atsakymai „vaikai”, „žmona”, „mama”, „vyras”, „senelė”, „giminaičiai”) ir naminiai gyvūnai. Vertindami namus, rusai daugiau dėmesio skiria vidinėms ypatybėms: „vienintelis”, „patikimas” ir mažiau – išorinėms („didelis”, „gražus”). Pats namo įvaizdis irgi labiau susijęs su jausmais ir emocijomis nei su atskiromis jo kaip statinio dalimis. Tuo tarpu išoriniai namo požymiai, jo ribos, atskiriančios nuo *svetimo*, rusams yra bene visai nereikšmingi. Dėl kontrasto su vidinėmis išpatybėmis iš išorės namas atrodo ir ne toks jau gražus: be neutralių apibūdinimų „butas”, „pastatas”, „statinys”, „būstas”, namo sinonimais eina ir „pirkia”, „troba”, „stoginė”, „tvartas”.⁴

Taigi skirtingai nuo lietuvių, rusams nėra aktualios namų erdvės ribos, ir nelabai svarbios jo išorinės ypatybės.

Pirmoje vietoje – namus menančios emocijos, jausmai ir artimieji.

„Žemė” (rus. *земля*)

Taip pat konkrečiai, kaip ir „namą”, lietuvių suvokia konceptą „žemę”. Daugumai apklaustujų tai ne „gaublys” ar „planetą” (nors tokį atsakymą irgi buvo), o „dirva”, „derlius”, „maitintoja”, „augmenija”, „gamta”. Daugelis asociacijų konceptus „namai” ir „žemė” leidžia suartinti – žemė irgi suvokiamą kaip vienareikšmiškai *savo* erdvę, gyvenamoji vieta: „namai”, „gimtinė”, „motina”, „gyvenimas”, „savo”, „aš gyvenu”, „mano”, „gimtoji vieta”, „gyvybės šaltinis”. Konkretus žemės suvokimas susijęs su „darbu”, „žemės ūkiu”, „rūpesčiu”, „derlingumu”. Žemė dažnai apibūdinama kaip gyvas personažas („gyva”, „gyvybė”, „mylinti”, „baudžianti”).

Rusams aktualiausias žemės suvokimas yra globalaus masto – tai ne tik „pasaulis”, „planetą”, „žemės gaublys”, „visata”, bet ir visa „supanti aplinka”, įtraukiant „laukus”, „jūras”, „vandenynus”, „šalis”, „žemynus” ir visa, kas gyva ir joje gyvena. Žemė irgi suvokiamą kaip „dirva”, „ariamas laukas”, „molis”, bet, skirtingai nuo lietuvių, ji tokiu atveju vertinama neutraliai arba net neigiamai: „puvėsiai” ar net „pūliai” (rus. *гнои*), „purvas”, „pelkė”, „mirtis” (priešingai negu lietuvių „gyvybė”!). Rusų požiūris į žemę neturi nuosavybės aspekto – nors ji „vienna” ir visa „mūsų”, dažniausiai ji vertinama abejingai: „po kurią mes vaikštome”, „kur gyvename”, „tai, kas po kojomis”. Jos teigiami apibūdinimai susiję su „tvirtumu”, „pasitikėjimu”, „džiaugsmu”, „jėga”.

„Erdvė” (rus. *пространство*)

„Erdvės” konceptą lietuvių suvokia ne taip vienareikšmiškai. Lietuviam ji gali būti „sava” ir „svetima”, „atvira” ir „uždara”, „plati” ir „siaura”, „tolima” ir „artima”. Su nežinomybe, begalybe, platybe dažniausiai susijusios neutralios konotacijos, su uždarumu, artumu – teigiamos („laisva”, „tobula”, „pilna gerumo”, „švari”, „mano”). Nors ir ypatybės „plati” bei „atvira” (bet ne „begalinė” ir „neaprëpiama”!) kartais įvertinamos kaip teigiamos ir susijusios su „savu” pasauliu.

Rusai konceptą „erdvė” suvokia visiškai kitaip. Jiems erdvė neturi ribų ir asocijuojasi visų pirma su tokiais begalybės atitikmenimis kaip „visata”, „galaktika”, „kosmosas”. Su tuo susijusi visa asociacijų grandinė: „oras”, „vakumas”, „atmosfera”, „nesvarumas”. „Erdvė” žadina „laisvės”, „nepriklausomybės”, „skrydžio” pojūcius. Ji „didelė”, „gili”, „beribė”, tai gali būti „oro”, „jūros” ir net „dvasinė” erdvė, bet dažniausiai – „trimatė”. Jai vis dėlto taikomos tokios charakteristikos kaip „atstu-

mas”, „matas”, „tarpsnis”, „plotas”, nors, nepaisant galimybės išmatuoti, ji – neribota. Kartais net gali pasirodyti, kad jos iš viso néra: plg. atsakymus „tuštuma”, „kas nejuntama”, „ko néra”, „niekas”, „sapnas”. Galimas daiktas, kaip tik su tokiu erdvės suvokimu yra susijęs ir atsakymuose aptinkamas „vienišumo” bei „kažko svetimo” jausmas.

Taigi matome, kad rusams *savo* sritis neturi aiškių ribų – viskas yra mano ir niekieno, nuosavybės kategorija aiškiai neišreikšta. Tuo tarpu lietuviams svarbios ne tik savos erdvės ribos, bet ir jų apsauga nuo išibrovimų iš išorės. Tai ypač ryškiai matyti koncepto „tauta” sampratoje.

„Tauta” (rus. *народ*)⁵

Lietuviai šią sąvoką aiškiai priskiria *savam* pasauleiui: asociacijos „pažistamas”, „mano”, „mes”, „mūsų”, „šeima”. Konceptas „tauta” turi aiškų politinį atspalvį, sukelia asociacijas „valstybė”, „piliečiai”, „visuomenė”, „nacija”, „patriotas”, „valdžia”, kiek rečiau – „tradicijos”, „istorija”, „kultūra”, „papročiai”, „kalba”, „tikėjimas”. Iš visų apibūdinimų lietuvių visų pirma pabrėžia tautybę. „Tauta” suvokiamą gana emocionaliai, ir šio koncepto apibūdinimai rodo jį esant priklausomą nuo santykio su *kitais*: „jéga, galia”, „kovinga”, „išrinktoji”, „santūri”, „draugiška”, „maloni”; nors taip pat ir susijusi su vidinėmis ypatybėmis: „darbštis”, „tvirta”, „savita”, „linksma”. Kaip vienybės pagrindą lietuvių pažymi „valstybę”, paskui – „kalbą”, tik trečioje vietoje – „tradicijas” bei „kultūrą”. Įdomios ir asociacijos, susijusios su šios vienybės pasekmėmis – tai „laisvė” ir „valdžia”. Ši požiūrių galima apibūdinti taip: „tauta” – tai „žmonių, susivienijusių pagal tautybės pozymį, visuma”, turinti „jégos” ir „galios”, taigi galinti „atsispirti priešui”.

Lietuvos rusams „tauta” (*народ*) – tai visų pirma „žmonės” ir tik paskui – „nacija”. Tautybę irgi pažymima kaip „tautos” skiriamasis bruožas (kartu su „tradicijomis”, „kalba”, „kultūra” ir „valstybe”), tačiau konkreti tautybė „rusai” paminėta tik 2 kartus (skirtingai nuo lietuvių, kurie savo tautybę paminėjo 12 kartų). Rusams svarbi tautos kiekybė: asociacijos „(didelis) skaičius”, „daugybė žmonių”, „kiekis”, „kolektyvas”, „daugėjimas”. Pažymėtina tendencija vertinti tautą kaip vientisą beveidė masę: „žmonių, panašių vienas į kitą, minia”, „skrudėlynas”, „pilka masė”, kuri kartais elgiasi agresyviai: „béganti gatve ir rékianti minia”. Su pastaruoju apibūdinimu susijusios tokios asociacijos kaip „mugė” ir „stotis”. O tautai būdingas maištingumas bei agresyvumas ryškėja iš atsakymų „karas”, „perversmas”, „pučas”, „sukilimas”, „mitingas”, „raudonoji armija”. Tautos, ar liau-

dies, apibūdinimai vertinami prieštaragingai: ji ir „gera”, „geraširdė”, ir „pikta”, „buka”, „kvaila”. Ji pasižymi „dora”, „kolektyviškumu”, „draugyste”, „meile”, bet ir „užsispyrimu”, „godumu”, „abejingumu”, „neapykanta”, „piktumu”. Vis dėlto dažniausiai kartojamas apibūdinimas – „jéga”, kurią apklaustieji turbūt įžiūri visuomenės narių susitelkime ir patriotizme.

2. Koncepto „svetimas” įvertinimas leidžia spręsti apie apklaustųjų požiūrį į kitus.

Ir lietuvių, ir rusų konceptą „svetimas” (rus. *у́жко́й*) vertina visų pirma pažįstamumo, taip sakant, mentalinio artumo atžvilgiu: dažniausias atsakymas į žodį „svetimas” buvo – „nepažistamas”, t.y. „nežinomas”, „nesuprantamas”. Dauguma įvertinimų turi neigiamą atspalvį ir prasideda neiginiu *ne* („ne-pageidautinas”, „ne-mielas”, „ne-įdomus”, „ne-reikalingas”). Pastarieji apibūdinimai atspindi ne tik gana aiškiai jaučiamą distanciją tarp *savo* ir *kito* pasauly, bet ir ryškų nenorą ją įveikti: *svetimas* – ne tik tolimas, nesuprantamas, bet ir pavojingas. Pagrindinė neigiamą *svetimo* funkcija yra susijusi būtent su tiesiogine sąvokos ypatybe: ji žymi kažką „svetima, tolima”, kas išsibrauna į *savę* pasauly (asociacijos „priešas”, „ateivis”, „išsibrauna”). Apsisaugojimo nuo tokio išibrovimo būdai iš asociacijų irgi aiškiai matyti, bet lietuvių ir rusų atsakymuose yra skirtinės: lietuviams – tai užsidarymas, nenoras užmegzti ryšį (asociacijos „šaltumas”, „uždarumas”, „nesupratimas”, „nepasitikėjimas”, „atstumiantis”, „ištarinias”); rusai žiūri į *svetimą* emocionaliau: jie pažymi tokius neigiamus jausmus kaip „nuoskauda”, „nemeilumas”, „neapykanta”, „pasibjaurėjimas” ir patį „svetimą” apibūdina atitinkamai neigiamai („piktas”, „blogas”, „nedraugiškas”, „priešiškas”). Rusų asociacijoje irgi pasireiškia noras atsitraukti, atitolti, nepriimti („nereikalingas”, „ne-pageidautinas”, „netinkamas”, „pašalinis”, „atliekamas”), o kartais ir tiesiog išstumti iš savo erdvės („šalin”, „lauk iš čia”). Skirtingai nuo lietuvių reakcijų, rusų atsakymuose pasireiškia konotacijos, susijusios su savęs kaip *svetimo* suvokimu tam tikro konteksto atžvilgiu: „svetimas” gali būti ne tik žmogus, bet ir „namai”, „šalis”, „tauta”, „kalba”. Tikriausiai su tuo yra susijusi ir reakcija „nacionalizmas”. Nors aktualiausias *svetimo* požymis, kaip ir lietuviams, yra nesupratimas, mentalinis atskirtumas, Lietuvos rusai pabrėžia dar ir krauso, kilmės skirtumus: „negimtasis”, „užsienietis”, „svetimšalis”.

* * *

Taigi lietuvių ir rusų asociacijų, vertinant *savę* ir *svetimą* erdvės, palyginimas atskleidžia ne tik skirtinę sąmo-

ningą kai kurių konceptų suvokimą, bet ir neįsisiųmonintų nuostatų skirtumus. Galima teigti, kad lietuvių *sava* erdvė yra daugiau struktūriška, jiems svarbesnės yra jos ribos ir galimybė apsisaugoti nuo *svetimo* išibrovimo. Tuo tarpu rusams nėra aktualios nei erdvės ribos, nei savo vieta joje, jiems viskas yra savo ir niekieno, todėl pats *svetimo* konceptas suvokiamas kitaip: „*svetimas*” yra ne tas, kuris kėsinasi į „mano” erdvę, o tas, kuris yra *tolimas* ir skiriasi nuo „manęs” kitais parametrais – krauju, kilme ar vidinėmis savybėmis.

Svarbus veiksnys taip pat yra suvokimo stereotipišumas, daug ryškesnis rusų atsakymuose nei lietuvių: rusai iš viso pateikė daugiau vienodų, stereotipiškų atsakymų, tuo tarpu lietuviai atsakinėjo įvairiau, individualiu. Tai sutinka su mūsų eksperimento pirmosios dalies rezultatais, rodančiais rusus panašiau atsakant ir į atvirus anketos klausimus. Galbūt tai yra susiję su agresyvesniu rusų požiūriu į kitų tautybių atstovus apskritai, su ekstremiškais jų siūlomais tarpetninių problemų sprendimo būdais. Lietuviai rusų atžvilgiu nusiteikę tolerantiškiau bei ramiau, tačiau ir jų nesąmoningos nuostatos rodo, kad vienybė tautiniu pagrindu jiems turi didelę, net lemiamą reikšmę, ir jie pasirengę ginti *savo* erdvę, net jei tam tektų griebtis jėgos.

Be abejo, etninės identifikacijos samprata ir su ja susijusios psichologinės nuostatos, stereotipai bei vaizdiniai reiškiasi – ir gali būti interpretuojami – įvairiai lygiai, yra toli gražu ne tokie vienareikšmiški, kaip galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Čia išsakytos pastabos tik bendrais bruožais nusako kai kuriuos šios plačios ir sudėtingos temos – Baltijos tautų ir, skyrium, lietuvių bei Lietuvos rusų etninės savimonės – pjūvius. Detalesnis ir kompleksiškesnis tyrimas, kuris galėtų patvirtinti ar pakoreguoti šiame straipsnyje suformuluotas išvadas, – užduotis ateičiai.

NUORODOS:

1. Tyrinėjimas atliekamas remiant Rusijos fundamentaliuju tyrinėjimu fondui (RFFI). Grantas Nr. 01-06-80041.
2. Antra tyrinėjimo dalis buvo atlikta Latvijoje ir čia neaptariama.
3. Pagal sociopsichologų nuomonę (N.M. Lebedeva), „nor malii“ situacija – kai pozityvių autostereotipų yra 70 proc. ir atitinkamai pozityvių heterostereotipų yra 30 proc.
4. Rusų kalboje visi šie namų žymintys žodžiai *xama*, *халупа*, *сара́й*, *хлеб* yra labai neigiamos konotacijos.

5. Pažymėtina, kad rusai turi tik vieną savoką (*народ*), kurią atitinka du lietuvių žodžiai (*tauta* ir *liudis*). Tai liudija atitinkamas kalboje atispindinčias mentaliteto urytybes (nors kartu ir kalbos ypatumas, veikiančius mentalitetą). Kas skiriasi lietuvių „kalbiname pasaulyje vaizdinyje“, nesiskiria rusų: savokas „etninė žmonių grupė“ ir „paprastų žmonių visuma“, aiškiai skiriamas lietuvių, rusų kalboje išreiškia vienas ir tas pats žodis. Kadangi mūsų tyrinėjimui svarbi buvo pirmoji savoka, lietuviškojoje teste dalyje mes vartojoome žodį *tauta*.

LITERATŪRA:

- Асмолов, Шлягина – Асмолов А.Г., Шлягина Е.И. Национальный характер и индивидуальность: Опыт этнопсихологического анализа // Психологические проблемы индивидуальности. – Вып. 2. – Москва, 1984.
- Беликов, Крысин – Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. – Москва, 2001.
- Дмитрюк – Дмитрюк Н.В. Национально-культурная специфика вербальных ассоциаций. – Москва, 1985.
- Ерофеев – Ерофеев Н. Этнические представления // Общественные науки. – Москва, 1984, № 1.
- Завьялова, Рыжакова – Завьялова М.В., Рыжакова С.И. Балтийские этнокультурные стереотипы: образы “своего” и “чужого” // Идентичность и толерантность. – Москва, 2002. – Р. 305–328.
- Залевская 1996 – Залевская А.А. Вопросы теории и практики межкультурных исследований // Этнокультурная специфика языкового сознания. – Москва, 1996.
- Залевская 1971 – Залевская А.А. Свободные ассоциации в трех языках // Семантическая структура слова. – Москва, 1971.
- Касаткина – Касаткина Н. От маргинализации до интеграции: стратегия аккультурации в различных группах национальных меньшинств Литвы // Этническая психология и общество. Материалы I-ой конференции секции этнической психологии при Российской Психологическом Обществе. – Москва, 1997.
- Кон – Кон И.С. К проблеме национального характера // История и психология / Под ред. Б. А. Поршнева, Л.И. Анцыферовой. – Москва, 1971.
- Кюоева – Кюоева Г. Ц. Этнические стереотипы в системе межэтнических отношений. – Москва, 1985.
- Лебедева – Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – Москва, 1999.
- Личность, культура, этнос – Личность, культура, этнос: Современная психологическая антропология / Под ред. А. А. Белика. – Москва, 2001.
- Малькова – Малькова В. К. Особенности стереотипизации этносов в российской прессе // Идентичность

- и толерантность / Под ред. Н.М. Лебедевой. – Москва, 2002. – Р. 285–304.
- Мартынова – *Мартынова М. Ю.* Традиционные нормы общения и толерантность // Толерантность и культурная традиция / Под ред. М. Ю. Мартыновой. – Москва, 2002. – Р. 32–94.
- Речевые и ментальные стереотипы – Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии / Отв. ред. Т. М. Николаева. – Москва, 1999.
- Русские Прибалтики – Русские Прибалтики: Механизм культурной интеграции. – Вильнюс, 1997.
- Савоскул – *Савоскул С. С.* Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. – Москва, 2001.
- Сикевич – *Сикевич З. В.* Русские: „Образ“ народа (социологический очерк). – Москва, 1996.
- Степаненко – *Степаненко Т. Г.* Этнопсихология. – Москва, 2000.
- Тарасов – *Тарасов Е. Ф.* Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания // Этнокультурная специфика языкового сознания. – Москва, 1996
- Хотинец – *Хотинец В.Ю.* О возможности отражения в этнических стереотипах типичных черт этнического характера // Идентичность и толерантность / Под ред. Н. М. Лебедевой. – Москва, 2002. – С. 266–284.
- Шапкина – *Шапкина О. Н.* О языковых стереотипах в межнациональном общении // Россия и Запад: Диалог культур. – Москва, 1996.
- Berry, Pleasants 1984 – *Berry J.W., Pleasants M.* Ethnic tolerance in plural societies. – Potsdam, New York, Wiley, 1984.
- Chlewiński, Kurcz – Stereotypy i uprzedzenia / Red. Z. Chlewiński, I. Kurcz. – Warszawa, 1992.
- Geertz 1973 – *Geertz C.* The Interpretations of Cultures. – New York, 1973.
- Językowy obraz świata – Językowy obraz świata / Pod red. J. Bartmińskiego. – Lublin, 1999.
- Łukaszewski, Weigl – *Łukaszewski W., Weigl B.* Stereotyp stereotypu czy prywatna koncepcja natury ludzkiej? // Stereotypy i uprzedzenia: Uwarunkowania psychologiczne i kulturowe / Pod red. M. Kofty i A. Jasińskiejk-Kani. – Warszawa, 2001.
- Rozenzweig – *Rozenzweig M.R.* Comparison among word-association responses in English, French, German and Italian // American journal of psychology. – Ithaca, 1961, Vol. 74.
- Steward, Powell, Chetwynd – *Steward R.A., Powell G. E., Chetwynd S. J. P.* Perception and Stereotyping. – Westmead, 1979.
- Triandis – *Triandis H. C.* Culture and social behavior. – New York, 1994.

Attitudes of the Lithuanians and Russians towards one another: on the outcome of ethnopsycholinguistic research

Svetlana RYŽAKOVA, Marija ZAVJALOVA

The article explores the issue on ethnic stereotypes and images of the Lithuanians and Lithuanian Russians of senior grades in schools. The analysis has been based on the outcome of ethnopsycholinguistic research carried out in Lithuania in 1999–2000. The basis for the techniques of the research was author made questionnaire containing open and hidden questions (open questions explored the evaluations of the representatives of their own and foreign nation, the characterization of interethnic problems and their possible solutions, the attitude towards its own and foreign ethnic culture, while “closed” questions were hidden in the stimuli of the associations to which respondents had to present a range of free associations). By this method we are permitted to analyze not only conscious approaches but their unconscious level as well. 200 schoolchildren (at a hundred of schoolchildren from Lithuanian and Russian schools in Vilnius) at the age between 16 and 18 were involved. On the basis of the investigation the supposition could possibly be made that there is quite an amount of differences in perceiving by the Lithuanians and Lithuanian Russians their own and “foreign” ethnic group and space; also differences in conscious and unconscious approaches obtained from the questionnaire of either group exist. The Lithuanians possess a more clarified view of their place in the world, and the boundaries of their space are of great importance to them and they are more clearly defined; simultaneously they are more tolerant with respect to others and possess a more solid attitude towards their ethnic group. Otherwise Russians have a very dim realization of their space and their ethnic identification is of utmost importance to them, they demonstrate a very sickly response towards the representatives from other nation and constantly feel a threat for the existence of their ethnic group.

Институт славяноведения,
Институт антропологии и этнологии
им. Миклухо-Маклая,
Российская Академия Наук,
Ленинский проспект 32-а, Москва, Россия,
el. p.: marija_z@mitu.net.ru;
lana@mega.ru

Gauta 2003 12 10, įteikta spaudai 2004 05 07